

Ocena odporności poszczepiennej po zastosowaniu skoniugowanej szczepionki przeciw *Haemophilus influenzae* typu b u dzieci przedwcześnie urodzonych

Evaluation of postvaccinal immunity after immunization with *Haemophilus influenzae* type b conjugate vaccine in preterm infants

DANUTA CHLEBNA-SOKÓŁ, JANUSZ PIOTR SIKORA, WIKTOR SABANTY, IWONA LIGENZA

Klinika Propedeutyki Pediatrii Instytutu Pediatrii Uniwersytetu Medycznego w Łodzi, ul. Sporna 36/50, 91-738 Łódź

Wprowadzenie. U dzieci przedwcześnie urodzonych z niską masą urodzeniową z powodu niedoborów immunologicznych po przeprowadzeniu szczepień obserwuje się słabszą odpowiedź immunologiczną i mniejszą skuteczność serologiczną.

Cel pracy. Celem pracy była ocena stężenia przeciwciał anti-PRP w surowicy krwi u dzieci przedwcześnie urodzonych po zastosowaniu skoniugowanej szczepionki przeciw *Haemophilus influenzae* typu b (Hiberix) i uzyskanie odpowiedzi na pytanie czy osiągane poziomy przeciwciał zabezpieczają przed zachorowaniem.

Materiał i metody. Oceny odporności poszczepiennej u 32 wcześniaków po podaniu szczepionki Hiberix dokonywano przy użyciu metody immunoenzymatycznej (ELISA), wykorzystując zestaw do oznaczania stężeń przeciwciał poszczepiennych przeciw Hib (BINDAZYME Human Anti *Haemophilus Influenzae* Enzyme Immunoassay Kit, The Binding Site, Birmingham, U.K.).

Wyniki. Stwierdzono ochronny istotny statystycznie wzrost miana przeciwciał poszczepiennych anti-PRP u 32 dzieci (100%). Nie stwierdzono znamiennych korelacji między urodzeniową masą ciała, czasem trwania ciąży a stężeniami przeciwciał osiągniętymi po szczepieniu. Wykazano natomiast istotną statystycznie zależność między urodzeniową masą ciała i czasem trwania ciąży a wyjściowymi stężeniami przeciwciał anti-PRP.

Wnioski. Wyniki badań dowodzą, że wszystkie wcześniaki osiągają po immunizacji szczepionką Hiberix ochronne poziomy przeciwciał poszczepiennych anti-PRP. Z powodu bardzo dobrej immunogenności i tolerancji zastosowanej szczepionki, powinna ona znaleźć się w obowiązującym kalendarzu szczepień ochronnych, szczególnie u dzieci przedwcześnie urodzonych.

Alergia Astma Immunologia, 2004, 9(1), 50-54

Słowa kluczowe: odporność poszczepienna, szczepienie przeciw Hib, wcześniaki

Introduction. Due to immunological deficiencies, a decreased immunological response and lower serological efficacy are observed after vaccinations in preterm infants with low birth weight.

Aim of study. This study was aimed to evaluate the levels of anti-PRP antibodies after immunization with *Haemophilus influenzae* type b conjugate vaccine (Hiberix) in preterm infants. Besides, we were interested if this immunization triggered the protective titres of postvaccinal antibodies.

Material and methods. We evaluated the postvaccinal immunity in 32 preterm infants by means of immunoenzymatic methods (ELISA), with commercially available test kit (BINDAZYME Human Anti *Haemophilus Influenzae* Enzyme Immunoassay Kit, The Binding Site, Birmingham, U.K.).

Results. The protective levels of anti-PRP antibodies were noticed in 32 children (100%). The increase of antibodies titers was statistically significant ($p < 0.05$). No significant correlations between birth weight, gestational age and the levels of postvaccinal antibodies were noticed. However, statistically significant correlation between birth weight, gestational age and the initial concentrations of anti-PRP antibodies was found.

Conclusions. The results of the study prove that all preterm infants achieve the protective levels of anti-PRP antibodies after immunization with Hiberix. Due to its high immunogenicity this vaccine should be consider as the obligatory vaccination, especially in preterm infants. *Alergia Astma Immunologia, 2004, 9(1), 50-54*

Key words: postvaccinal immunity, Hib vaccination, preterm infants

---

Dzieci przedwcześnie urodzone z niską masą urodzeniową ze względu na niedojrzałość biologiczną i niedobory immunologiczne należą do grupy wysokiego ryzyka.

Inwazyjne zakażenia *Haemophilus influenzae* typu b (Hib) przebyte przez tych pacjentów we wczesnym dzieciństwie stanowią zagrożenie dla ich życia, zdrowia

i dalszego rozwoju. Z uwagi na niewielką liczbę wykonywanych na świecie szczepień przeciw Hib, zapobiega się jedynie około 5% wszystkich inwazyjnych zakażeń. Istotnym warunkiem zjadliwości tej bakterii jest antygen otoczkowy w postaci fosforanu polirybozylorybitolu (PRP). Patogeneza zakażeń Hib nie została jednakże całkowicie wyjaśniona; uważa się, że obecność polisacharydowej otoczki odgrywa pierwszoplanową rolę, ponieważ poprzez hamowanie opsonizacji uniemożliwia ona fagocytozę bakterii [1]. Indukcja przeciwciał przeciw otoczce szczepu typu b pozwala na uzyskanie swoistej odporności – wykazano bowiem istnienie korelacji pomiędzy ryzykiem zachorowania u dziecka a brakiem przeciwciał przeciwo-toczkowych [1]. Zatem wyizolowane z otoczki Hib antygeny stały się głównym składnikiem produkowanych szczepionek. Szczepionkę przeciw *Haemophilus influenzae* typu b zarejestrowano w 1985 roku w Stanach Zjednoczonych, natomiast adekwatne szczepienia po raz pierwszy przeprowadzono w 1986 roku w Finlandii. Wprowadzane w tym okresie czasu w Europie Zachodniej, a w 1991 r. w USA, programy szczepień ochronnych radykalnie zmieniły epidemiologię chorób związanych z Hib – problem inwazyjnych zakażeń wywołanych tym patogenem stopniowo zanika w tych krajach [2,3,4].

Uważa się, że prawie połowa wszystkich zakażeń Hib następuje podczas pierwszych dwunastu miesięcy życia, natomiast zakażenia objawowe występują najczęściej w wieku 4-18 miesięcy [5]. W USA i krajach skandynawskich zakażenie to jest najczęstszą przyczyną zapalenia opon mózgowo-rdzeniowych u dzieci do lat 5, natomiast w Polsce zajmuje w tej grupie wiekowej drugie miejsce po zapaleniach opon mózgowo-rdzeniowych wywołanych przez *Neisseria meningitidis* [6]. Nosicielstwo w jamie nosowo-gardłowej poszczególnych serotypów Hib stwierdza się u 1-5% dzieci w wieku do lat 5 w krajach rozwiniętych, a u 30% dzieci w krajach rozwijających się. Bezobjawowe nosicielstwo może trwać wiele miesięcy, zależy od wieku i dotyczy najczęściej dzieci w okresie przedszkolnym i szkolnym [5]. Spośród czynników ryzyka zachorowania na inwazyjne zakażenia Hib wymienia się warunki środowiskowe (życie w zagęszczonych mieszkaniach, przebywanie w ośrodkach opieki) oraz czynniki genetyczne (wysoka częstość zachorowań u Indian amerykańskich (Navaho) czy Eskimosów z Alaski) [7,8].

Celem pracy była ocena stężenia przeciwciał przeciw Hib (anty-PRP) w surowicy krwi u dzieci przedwcześnie urodzonych po zastosowaniu szczepionki skoniugowanej przeciw *Haemophilus influenzae* typu b (Hiberix), podawanej łącznie z acelularną szczepionką przeciw krztuścowi (Infarix-DTPa) i uzyskanie odpowiedzi na pytanie czy osiągnięte poziomy przeciwciał zabezpieczają przed zachorowaniem.

PACJENCI I METODY

Pacjenci

Badaniami objęto 32 dzieci uznanych za zdrowe, hospitalizowanych uprzednio z powodu wcześniactwa i jego powikłań na Oddziale Intensywnej Terapii i Anestezjologii oraz w Klinice Propedeutyki Pediatrii Instytutu Pediatrii Uniwersytetu Medycznego w Łodzi. Dzieci te urodziły się w 24-36 tygodniu ciąży ($29,47 \pm 3,36$), z urodzeniową masą ciała od 600 do 2500g ($1257,18 \pm 569,51$). Średnia arytmetyczna wieku pacjentów w momencie pierwszego szczepienia wynosiła $223,97 \text{ dni} \pm 154,22$ (tab. I).

Tabela I. Charakterystyka dzieci przedwcześnie urodzonych poddanych szczepieniu

Analizowany wskaźnik	Średnia arytmetyczna (X)	Odchylenie standardowe (SD)	Wartości minimalne i maksymalne
Wiek w momencie I. szczepienia (dni)	223,97	154,22	70-784
Masa urodzeniowa (g)	1257,18	569,51	600-2500
Wiek płodowy (tyg.)	29,47	3,36	24-36

Wcześnieiki otrzymywały w jednej strzykawce dwie szczepionki – Hiberix (SmithKline Beecham) w dawce 10 mg oraz Infarix-DTPa (SmithKline Beecham) – w objętości 0,5 ml domięśniowo. Szczepionka Hiberix zawiera oczyszczony otoczkowy wielocukier w formie fosforanu polirybozylorybitolu *Haemophilus influenzae* typu b kowalencyjnie związany z toksoidem tężcowym (PRP-T).

U każdego dziecka wykonano trzykrotnie, w odstępach sześciotygodniowych, immunizację uprzednio wymienionymi szczepionkami; nie zaobserwowano niepożądanych odczynów poszczepiennych. Po 4 tygodniach od trzeciego szczepienia pobierano krew celem oznaczenia stężenia przeciwciał poszczepiennych i porównywano je z wartościami wyjściowymi. Uzyskane poziomy przeciwciał poszczepiennych anty-PRP uznawano za zadowalające (gdy stężenie przeciwciał anty-PRP było $> 0,15 \mu\text{g/ml}$ $< 1 \mu\text{g/ml}$), jako dobre (gdy stężenie anty-PRP $\geq 1 \mu\text{g/ml}$ $< 90 \mu\text{g/ml}$) i jako bardzo dobre (gdy stężenie anty-PRP było $\geq 90 \mu\text{g/ml}$).

Metodyka badań

Oceny odporności poszczepiennej po podaniu szczepionki Hiberix dokonywano przy użyciu metody immunoenzymatycznej (ELISA), wykorzystując zestaw do oznaczania stężeń przeciwciał poszczepiennych przeciw Hib (BINDAZYME Human Anti *Haemophilus Influenzae*

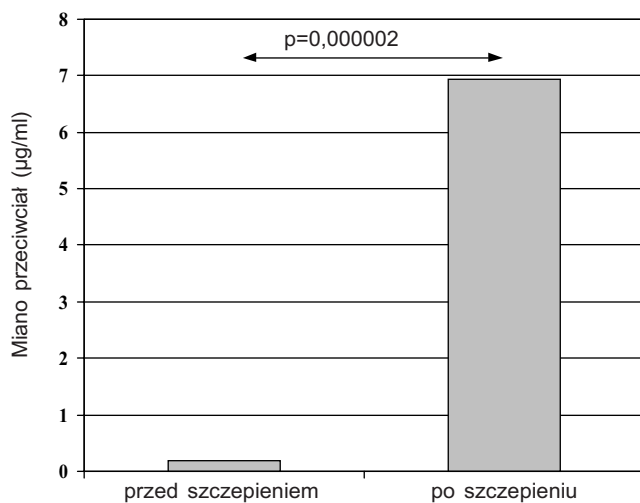
Enzyme Immunoassay Kit, The Binding Site, Birmingham, U.K.). Stężenia przeciwciał wyliczono według uzyskanych krzywych standardowych. Oznaczanie przeciwciał metodą ELISA wykonywano w Pracowni Immunologii Klinicznej SP ZOZ Uniwersyteckiego Szpitala Klinicznego Nr 4 w Łodzi.

Metody statystyczne

Oceniając uzyskane wyniki wyliczono wartości średniej geometrycznej (GMT). Analizę statystyczną przeprowadzono przy użyciu testu nieparametrycznego (t. Wilcoxon), analizy wariancji (ANOVA) oraz współczynnika korelacji Spearmana (r). Za poziom istotności statystycznej przyjęto wartość $p < 0,05$.

WYNIKI

Analiza statystyczna przy użyciu testu Wilcoxon wykazała, że wzrost ochronnego, średniego miana przeciwciał poszczepiennych anti-PRP w stosunku do podawanego antygenu otoczkowego Hib był istotny statystycznie ($p < 0,05$) (GMT przed szczepieniem wynosiła $0,1918 \mu\text{g/ml}$ w stosunku do $6,9393 \mu\text{g/ml}$ po szczepieniu) (ryc. 1).

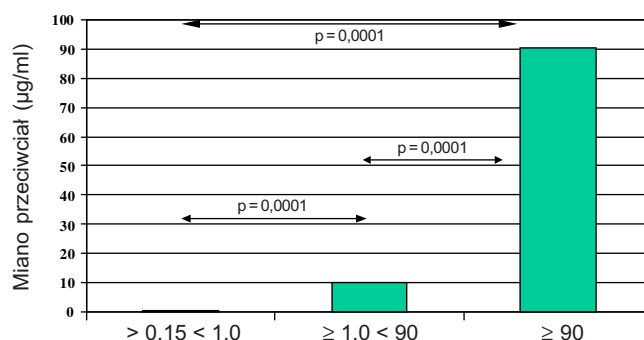

Ryc. 1. Średnia geometryczna (GMT) miana przeciwciał ($\mu\text{g/ml}$) przeciw *Haemophilus influenzae* typu b przed i po 3 dawkach szczepionki

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono ochronny wzrost miana przeciwciał poszczepiennych przeciw PRP-T Hib u 32 dzieci (100%). Indywidualna analiza wykazała ponadto, że wszystkie wcześniaki prezentowały wyjściowe poziomy przeciwciał anti-PRP w stężeniach $> 0,15 \mu\text{g/ml}$, co według doniesień z piśmiennictwa uważa się za minimalne miano ochronne [9].

Przy użyciu analizy wariancji (ANOVA) wykazano, że w grupie dzieci, które odpowiedziały pozytywnie na

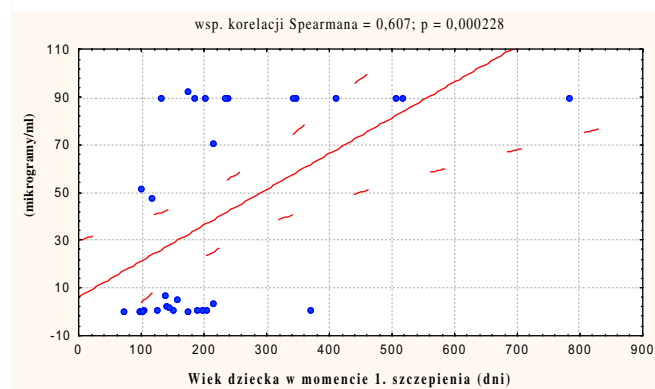
szczepienie przeciw *Haemophilus influenzae* typu b u 12 (37,5%) miano ochronne przeciwciał poszczepiennych anti-PRP było $> 0,15 \mu\text{g/ml}$ ale $< 1 \mu\text{g/ml}$ (GMT = $0,416 \mu\text{g/ml}$); 8 dzieci (25%) wykazywało ochronny poziom przeciwciał wyższy tj. $\geq 1 \mu\text{g/ml} < 90 \mu\text{g/ml}$ (GMT = $10,081 \mu\text{g/ml}$); a u 12 kolejnych dzieci (37,5%) stwierdzono natomiast bardzo dobrą immunizację (GMT $\geq 90,23 \mu\text{g/ml}$). Obserwowane różnice między poziomami przeciwciał poszczepiennych przeciw Hib badanych dzieci były istotne statystycznie $p < 0,05$ (ryc. 2).

Ryc. 2. Średnia geometryczna (GMT) miana przeciwciał poszczepiennych anti-PRP ($\mu\text{g/ml}$) u dzieci po 3 dawkach szczepionki Hiberix

Przy zastosowaniu współczynnika korelacji Spearmana wykazano istotną statystycznie dodatnią zależność między urodzeniową masą ciała i czasem trwania ciąży a wyjściowymi stężeniami przeciwciał anti-PRP (odpowiednio $r = 0,664$, $p = 0,000034$ oraz $r = 0,627$, $p = 0,00012$). Korelację o podobnym charakterze stwierdzono między stężeniem przeciwciał poszczepiennych anti-PRP a wiekiem dziecka w momencie rozpoczęcia szczepienia ($r = 0,607$, $p = 0,000228$) (ryc. 3).

Nie zaobserwowano natomiast istotnych korelacji między urodzeniową masą ciała, czasem trwania ciąży a stężeniami przeciwciał osiągniętymi po szczepieniu.

Ryc. 3. Miano przeciwciał poszczepiennych anti-PRP ($\mu\text{g/ml}$) po 3 dawce szczepionki Hiberixu w zależności od wieku dziecka w momencie rozpoczęcia szczepień

DYSKUSJA

Pacjenci z pierwotnymi i wtórnymi zaburzeniami odporności znacznie częściej aniżeli pozostali w danej populacji narażeni są na inwazyjne zakażenia Hib. W tej grupie należy wymienić dzieci przedwcześnie urodzone, u których często stwierdza się niedobory humoralnych i komórkowych mechanizmów obronnych. Podobne spostrzeżenia dotyczą chorych z nowotworami układu chłonnego, po splenektomii, u pacjentów leczonych immunosupresyjnie oraz u nosicieli HIV i chorych na AIDS, u których przebieg zakażenia Hib może być śmiertelny. Dlatego tak ważnym problemem stała się intensyfikacja prac nad immunogennością i odczynowością szczepionki przeciw Hib.

Stosowane obecnie szczepionki przeciw Hib są bezpieczne i skuteczne. Skojarzenie antygeny bakteryjnego z nośnikiem białkowym stworzyło kompleks o wysokiej immunogenności, który indukuje nie tylko odporność typu humoralnego, ale również swoistą odporność komórkową skierowaną przeciw zakażeniu Hib. Dzięki koniugacji polisacharydu otoczki bakteryjnej z białkiem zmienia się odpowiedź immunologiczna na zależną od limfocytów T, co znacząco poprawia immunogenność szczepionki i możliwość jej zastosowania u dzieci [1,9,10]. Antygen PRP skoniugowany może być z toksoidem tężcowym (Hiberix, ActHIB), błoniczym (HibTITER), białkiem meningokokowym (Pedvax) lub fimbriami *Bordetella pertussis* [9]. Nie ustalono dotychczas, jaki jest poziom przeciwciał gwarantujący ochronę przed zakażeniem Hib. Zakłada się, że krótkotrwała protekcja występuje przy minimalnym poziomie przeciwciał anty-PRP $> 0,15 \mu\text{g/ml}$, natomiast długotrwała protekcja uwarunkowana jest stężeniami przekraczającymi $1 \mu\text{g/ml}$ [9,11].

W przeprowadzonych przez nas badaniach wykazaliśmy u wszystkich immunizowanych wcześniaków znamienny wzrost ochronnego miana przeciwciał poszczepiennych anty-PRP w stosunku do wartości wyjściowych (GMT = $0,1918 \mu\text{g/ml}$ przed szczepieniem w stosunku do $6,9393 \mu\text{g/ml}$ po szczepieniu). Zadowalającą immunizację uzyskano u 37,5% dzieci poddanych szczepieniu, dobrą u 25%, natomiast u pozostałych 37,5% badanych immunizację uznano za bardzo dobrą (GMT przeciwciał anty-PRP wynosiła $90,23 \mu\text{g/ml}$). Wyniki te są zgodne z danymi z piśmiennictwa. Hussey i wsp. oceniając po 4 tygodniach odporność poszczepienną po trzykrotnym podaniu TETRActHib (skojarzonej szczepionki DTP i Hib) u dzieci w 6, 10 i 14 tygodniu życia stwierdzili u większości badanych stężenie przeciwciał anty-PRP $> 0,15 \mu\text{g/ml}$, a u 70% dzieci $> 1 \mu\text{g/ml}$ [12]. Ci sami autorzy wykazali ponadto, że u badanych dzieci ochronne miano przeciwciał poszczepiennych utrzymywały się w 9 i 18 miesiącu życia (45% pacjentów wykazywało poziomy anty-PRP $> 1 \mu\text{g/ml}$). Kirmani i wsp. obserwowali natomiast utrzymujące się po 7 latach ochronne miano przeciwciał anty-PRP ($> 1 \mu\text{g/ml}$) u szczepionych we wczesnym dzieciństwie

dzieci; wyższe stężenia prezentowały dzieci urodzone o czasie w stosunku do tych urodzonych przedwcześnie [13].

Uzyskane przez nas wyniki ujawniły istotne statystyczne korelacje między wyjściowymi stężeniami anty-PRP a urodzeniową masą ciała szczepionych dzieci i czasem trwania ciąży (odpowiednio $r = 0,664$ i $0,627$). Wszystkie wcześniaki prezentowały wyjściowo minimalne poziomy przeciwciał anty-PRP uznawane za miana ochronne ($> 0,15 \mu\text{g/ml}$). Obecność naturalnych przeciwciał w surowicy krwi dzieci przed zastosowaniem szczepionki należy tłumaczyć ich biernym przekazywaniem przez łożysko od uodpornionych matek. Wykazana przez nas istotna korelacja z urodzeniową masą ciała i czasem trwania ciąży potwierdza tezę o zwiększającej się przepuszczalności łożyska dla przeciwciał odpornościowych klasy IgG i jego dojrzewaniu wraz ze zwiększaniem się masy ciała i wieku płodowego dziecka. Nasze obserwacje potwierdzają doniesienia innych autorów. Przykładowo, Okoko i wsp. oznaczając poziomy swoistych przeciwciał IgG przeciw Hib i *Streptococcus pneumoniae* u 213 matek i ich noworodków wykazali, że wcześniactwo i niska masa urodzeniowa warunkują zmniejszone przechodzenie przez łożysko przeciwciał skierowanych przeciw antygenom zimmunizowanych matek [14]. Santosham i wsp. udowodnili, że skoniugowana szczepionka przeciw Hib podawana kobietom przed planowaną ciążą zwiększała odsetek niemowląt, które wykazywały ochronne miano naturalnych przeciwciał w momencie porodu i w drugim miesiącu życia [15]. Wiadomo, że stężenie przekazanych od matek przeciwciał stopniowo obniża się. Uważa się, że spadek poniżej wartości ochronnych następuje między 4 miesiącem a 3 rokiem życia.

Zaobserwowana w badaniach własnych istotna korelacja między mianem przeciwciał poszczepiennych a wiekiem dziecka w momencie rozpoczęcia szczepienia ($r = 0,607$) wskazuje na to, że najlepsza immunizacja wystąpiła u dzieci najstarszych. Indywidualna analiza wykazała, że dzieci ze stężeniami przeciwciał poszczepiennych anty-PRP $\geq 90 \mu\text{g/ml}$ pierwszą dawkę Hiberixu otrzymały powyżej 180 dnia życia. Nasze obserwacje są zbieżne z danymi z piśmiennictwa. Wiadomo bowiem, że w pierwszych miesiącach życia odporność humoralna niemowlęcia zależy od IgG przekazanych przez matkę i uruchomianej produkcji własnych immunoglobulin; jednakże IgG syntetyzowane w tym okresie wykazują niedobór podklasy IgG2, która mediuje odporność immunologiczną na antygeny polisacharydowe bakterii otoczkowych, w tym Hib [16]. Najwyższą odporność poszczepienną, obserwowaną w badaniach własnych po podaniu trzeciej dawki szczepionki przeciw Hib, można zatem tłumaczyć narastającymi z wiekiem poziomami podklasy IgG2. Jak wynika z przeprowadzonych badań wskazujących na bardzo dobrą immunogenność Hiberixu należałoby rozważyć

zastosowanie tej szczepionki także u starszych dzieci z przewlekłymi zaburzeniami odporności, często leczonych immunosupresyjnie, a narażonych w szczególności na zakażenie Hib.

Na podstawie wykonanych badań stwierdzono, że wszystkie dzieci przedwcześnie urodzone poddane immunizacji osiągają ochronny poziom przeciwciał poszczepionych anty-PRP zabezpieczający przed zakażeniem *Haemophilus influenzae* typu b. Z powodu bardzo dobrej immunogenności i tolerancji zastosowanej szczepionki powinna ona znaleźć się w obowiązującym kalendarzu szcze-

pień ochronnych u dzieci z grupy ryzyka jaką jest wcześniactwo.

Praca finansowana przez Uniwersytet Medyczny w Łodzi z Funduszu Statutowego nr 503-107-4

Autorzy pracy składają serdeczne podziękowanie:

- *Pani prof. dr hab.med. Marii Gołębiowskiej za cenne wskazówki i uwagi przy planowaniu badań*
- *Pani dr n.med. Dorocie Kardas-Sobantce za udział w opracowywaniu pierwszego projektu badawczego, który był podstawą do zaplanowania i realizacji badań prezentowanych w tej pracy*

Piśmiennictwo

1. Adderson EE. Antibody repertoires in infants and adults: effects of T-independent and T-dependent immunizations. *Springer Semin Immunopathol* 2001; 23: 387-403.
2. Heath PT, McVernon J. The UK Hib vaccine experience. *Arch Dis Child* 2002; 86: 396-399.
3. Progress toward elimination of *Haemophilus influenzae* type b invasive disease among infants and children – United States, 1998-2000. *Morb Mortal Wkly Rep* 2002; 51: 234-237.
4. van Den Hof S, de Melker HE, Berbers GA, i wsp. Antibodies to *Haemophilus influenzae* serotype b in the Netherlands a few years after the introduction of routine vaccination. *Clin Infect Dis* 2001; 32: 2-8.
5. Zieliński A. Wprowadzenie do epidemiologii chorób wywołanych przez *Haemophilus influenzae*. *Przegl Epidemiol* 1999; 53: 271-279.
6. Gałązka A. Choroby wywołane przez pałeczki *Haemophilus influenzae* typu b (Hib). I. Epidemiologia i znaczenie zdrowotne chorób Hib. *Przegl Pediatr* 1998; 28: 93-98.
7. Cochi SL, Fleming DW, Hightower AW. Primary invasive *Haemophilus influenzae* type b disease: A population – based assessment of risk factors. *J Pediatr* 1986; 108: 887-896.
8. Musser JM, Granoff DM, Pattiso PE i wsp. A population genetic framework for the study of invasive disease caused by serotype b strain of *Haemophilus influenzae*. *Proc Natl Acad Sci USA* 1985; 82: 5078-5082.
9. Crowley-Luke A, Reddin K, Gorringer A i wsp. Formulation and characterisation of Bordetella pertussis fimbriae as novel carrier proteins for Hib conjugate vaccines. *Vaccine* 2001; 19: 3399-3407.
10. Kamboj KK, King CL, Greenspan NS i wsp. Immunization with *Haemophilus influenzae* type b-CRM (197) conjugate vaccine elicits a mixed Th1 and Th2 CD (4+) T cell cytokine response that correlates with the isotype of antipolysaccharide antibody. *J Infect Dis* 2001; 184: 931-935.
11. Granoff DM. Assessing efficacy of *Haemophilus influenzae* type b combination vaccines. *Clin Infect Dis* 2001; 33 (suppl. 4): S278-287.
12. Hussey G, Malan H, Hughes J i wsp. Safety and immunogenicity of TERTActHIB (a vaccine combining DTP vaccine and *Haemophilus influenzae* type B conjugate vaccine) administered to infants at 6, 10, and 14 weeks of age. *S Afr Med J* 2002; 92: 53-57.
13. Kirmani KI, Lofthus G, Pichichero ME i wsp. Seven-year follow-up of vaccine response in extremely premature infants. *Pediatrics* 2002; 109: 498-504.
14. Okoko BJ, Wesumperuma LH, Hart AC. Materno-foetal transfer of *H. influenzae* and pneumococcal antibodies is influenced by prematurity and low birth weight: implications for conjugate vaccine trials. *Vaccine* 2001; 20: 647-650.
15. Santosham M, Englund JA, McInnes P, i wsp. Safety and antibody persistence following *Haemophilus influenzae* type b conjugate or pneumococcal polysaccharide vaccines given before pregnancy in women of childbearing age and their infants. *Pediatr Infect Dis J* 2001; 20: 931-940.
16. Siwińska-Gołębiowska H. Rozwój odporności u dzieci i szczepienia ochronne przeciw chorobom zakaźnym (wybrane zagadnienia). w: *Materiały Konferencji Szczepień*, Ślesin 10-13 września 1997: 2-7.